

CULTUURHISTORISCHE INVENTARISATIE PROVINCIE NOORD-BRABANT

GEMEENTE TETERINGEN

INHOUD:

1.	Woord vooraf	3
2.	Criteria	4
3.	Werkwijze	6
4.	Historische karakteristiek van Teteringen Landschap Nederzettingen Bebouwing en groenelementen	9
5.	Overzicht van straten, gebouwen en groenelementen	15
6.	Literatuurlijst	43
7.	Kaart gemeente Teteringen	

1. WOORD VOORAF

Dit rapport over Teteringen maakt deel uit van de serie cultuurhistorische inventarisaties van Noord-Brabant. Het geeft per gemeente een overzicht van de waardevolle nederzettingen, gebouwen en groenelementen in de steden en dorpen van de provincie.

De snelle en vaak ingrijpende veranderingen in het Brabantse cultuurlandschap hebben de totstandkoming van een dergelijk overzicht urgent gemaakt. Ondanks de vervlakking en schaalvergroting bezit elke gemeente een eigen karakter in de bebouwing van de kern of het buitengebied. We doelen daarbij zeker niet alleen op de erkende monumentale gebouwen, maar evenzeer op de boerderijen, woonhuizen, fabrieksgebouwen, bruggen en sluizen, wegkruisen of een ijzeren sierhek en dorpslinde. Ook nieuwere zaken van kort voor en na de tweede wereldoorlog vragen hier en daar de aandacht.

Elementen uit het verleden kunnen als essentieel beschouwd worden voor de verscheidenheid en herkenbaarheid en daarmee voor de leefbaarheid in het algemeen.

Na het monumentenjaar 1975 heeft het provinciebestuur besloten om de cultuurhistorisch waardevolle bebouwing van de provincie vast te doen leggen. Hiervoor is in 1976 de "Inventarisatiecommissie Brabantse Monumenten" ingesteld. In deze commissie waren onder voorzitterschap van gedeputeerde drs. Y.P.W. van der Werff vertegenwoordigd: de Provinciale Planologische Dienst, de Vereniging van Nederlandse Gemeenten, de Stichting Het Brabants Landschap, de Provinciale Commissie Noord-Brabant van de Bond Heemschut, de Stichting Menno van Coehoorn, de Stichting Huis en Hoef van Brabant, de Boerderijcommissie van Brabants Heem, de Werkgroep Monumenten en Musea van de Culturele Raad, de Historische sectie van het Provinciaal Genootschap, de Stichting Monumentenwacht, de Kring van Archivarissen, de Stichting tot behoud van monumenten van Bedrijf en Techniek in het zuiden des Lands, de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en enkele deskundigen à titre personnel. In een later stadium is het voorzitterschap overgenomen door Gedeputeerde drs. J.M. van der Hart.

In september 1979 is een drietal inventarisatoren aangesteld om een werkmodel te ontwikkelen en veldwerk en rapportage te verrichten. In 1982 is de IBM opgeheven waarna de begeleiding van het project aan de pas benoemde Provinciale Monumenten Commissie is overgedragen. Het rapport dat voor u ligt vertegenwoordigt een momentopname van een steeds voortschrijdende proces van veranderingen in de bebouwde omgeving.

Onderzoek en veldwerk vonden plaats in 1986 en werden verricht door drs. A.J.C. van Leeuwen, drs. N.C.M. Maes en H.Th.M. Ruiters, arch. HBO. De heer Broeders, streekarchivaris heeft waardevolle aanvullingen gegeven.

Wijzigingen die zich na deze datum voordeden, konden om organisatorische redenen niet meer in deze uitgave worden verwerkt.

's-Hertogenbosch, april 1989.

2. CRITERIA

Uit de vele objecten die voor inventarisatie in aanmerking kwamen, moest uiteraard een keus worden gedaan. Dat gebeurde aan de hand van een aantal criteria, die verder in dit hoofdstuk groepsgewijs worden omschreven.

Bij deze criteria wordt het bindend element in veel gevallen gevormd door de "historische karakteristiek" van de nederzetting. Wat wordt daaronder verstaan?

Een nederzetting is, in de hier gebruikte terminologie, een geheel van bebouwing, percelen, wegen en waterlopen, dat in de loop der tijd een meer of minder samenhangende vorm heeft opgeleverd. Het eigen karakter van een nederzetting is het produkt van een - al dan niet geleidelijke - historische ontwikkeling, die in vele gevallen tot op de dag van vandaag valt af te lezen, zowel aan het ruimtelijk patroon als aan de bebouwing zelf. Dat geldt in beginsel net zo goed voor een oud akkerdorp, als voor een moderne nieuwbouwwijk. Op zeker moment leidt een reeks van ontwikkelingen tot een situatie, waar de nederzetting voor ons gevoel een uitgesproken eigen vormidentiteit bereikt. Dát moment bepaalt de "historische karakteristiek" van de nederzetting, die dus als het ware de optel- en aftreksom is van een reeks structuurbepalende en structuurversturende ingrepen.

De invloed van dat moment kan zich, meer of minder nadrukkelijk zichtbaar, vaak uitstrekken tot het moment van nu. Zo is voor de landelijke nederzettingen tussen Oirschot en Best de situatie rond het midden van de vorige eeuw nu nog steeds beeldbepalend. Vandaar dat het moment van de historische karakteristiek ook omstreeks dat tijdstip is gekozen. Zowel de middeleeuwse aanleg, als de wijzigingen van na 1850 zijn daarbij als wezenlijke bestanddelen aan te merken. Een heel ander voorbeeld is de oude vestinggordel van Bergen op Zoom. Daar is een essentieel element in de historische karakteristiek, zoals die rond 1800 bestond, thans niet meer afleesbaar. In die tijd werd de stad sterk gedomineerd door haar uitgebreide vestingswerken. Sinds die echter aan het eind van de vorige eeuw zijn ontmanteld, wordt het huidige beeld bepaald door een parken-, straten- en bebouwingsgordel, die rond 1920 hun uiteindelijke vorm kregen. Daarmee is de historische karakteristiek van ca. 1800 nu dus niet meer relevant voor dit deel van de stad. Die van rond 1920 echter des te meer.

Tegen de achtergrond van deze historische karakteristiek zijn alle objecten afzonderlijk getoetst aan de volgende criteria:

o Architectonische en kunsthistorische criteria

- het object is een goed voorbeeld van een bepaalde stijl of bouwtrant, of van het werk van een bekend architect, stedenbouwkundige of kunstenaar
- het object is gaaf qua stijl en detaillering
- het object vertegenwoordigt een unieke (bouw) techniek, (bouw)- type of is typerend voor de ontwikkeling van de industriële techniek
- het object heeft esthetische waarde op grond van de vorm en detaillering van exterieur en/of interieur.

o Planologische, landschappelijke en stedenbouwkundige criteria

- het object vormt samen met bijgebouwen, kleine artefacten en erfbeplanting of tuinaanleg een karakteristiek geheel
- het object maakt deel uit van een groter historisch geheel of complex

- het object sluit, met name in historisch en geomorfologisch opzicht, aan bij het landschap
 - het object maakt deel uit van een gebied met een grote continuïteit, waardoor het historisch patroon van verkaveling, wegen en waterlopen goed geconserveerd is gebleven
 - het object vormt een onderdeel van een historische stedenbouwkundige structuur of een historisch nederzettingstype
 - het object is karakteristiek voor stad, dorp of streek.
- o Sociaal- en cultuurhistorische criteria
- aan het object zijn historische herinneringen verbonden in de ruimste zin van het woord
 - het object vertegenwoordigt een aspect van de sociale of economische geschiedenis
 - het object is representatief voor een bepaalde fase in de ontwikkeling van dorp, stad of streek.

Afhankelijk van de situatie en de aard van het object, was het ene criterium bij de selectie meer bepalend dan het andere.

Zo kan men zich voorstellen dat bij een eenvoudigvoorbeeld van landelijke bouwkunst criteria als type, bouwtechniek, samenhang met de directe of wijdere omgeving, historische verkaveling en patroon van wegen en waterlopen, meer gewicht in de schaal werpen, dan bij een kerkgebouw. Daar zullen eerder stijl, gaafheid van details, esthetische kwaliteiten en geschiedkundige aanknopingspunten de doorslag geven. Bij monumenten van jongere datum zijn op hun beurt bouwtype, techniek, vormgeving, architect en sociaal-historische betekenis weer het meest van belang.

De samenhang met de omgeving heeft bij de beoordeling een grote - zo niet dominerende - rol gespeeld. Objecten als daglonershuizen, weverswoningen, smidsen e.d., ontlenen vooral daaraan vaak hun bijzondere waarde. Een op zich interessant object, dat als laatste getuige de herinnering oproept aan een overigens verder geheel verstoorde situatie, scoort doorgaans minder hoog, dan een object dat deel uitmaakt van een karakteristieke, betrekkelijk ongerept gebleven omgeving. Daarentegen zal een in detail aangetaste reeks gebouwen, die een onderdeel vormt van een qua maat en schaal nog goed bewaarde en interessante structuur, op grond daarvan in deze inventarisatie juist worden meegenomen. Tenslotte heeft, zoals men begrijpen zal, ook de zeldzaamheidswaarde van een object of nederzettingstype bij de afwegingen meegespeeld.

Onnodig te zeggen dat genoemde criteria niet alleen van belang zijn in het kader van deze inventarisatie. Zij spelen een cruciale rol bij het concrete monumentenbeleid van de provincie Noord-Brabant: bij het bepalen van de prioriteiten voor het behoud* van cultuurhistorisch waardevolle objecten en het ontwikkelen van het daarvoor meest geëigende instrumentarium.

* Naast genoemde criteria zullen in de praktijk ook andere factoren (bouwkundige staat, mogelijkheden tot functiewaardering, beschikbare middelen e.d.) het eventuele behoud van cultuurhistorisch waardevolle objecten bepalen.

3. WERKWIJZE

Bij het in kaart brengen en beschrijven van de verschillende cultuurhistorisch waardevolle objecten, met het doel een overzicht te geven van wat in de provincie op dit gebied bewaard is gebleven, werden de samenstellers met een aantal beperkingen geconfronteerd.

Om te beginnen was het met de beschikbare mankracht en financiële middelen, gelet ook op het tijdsbestek waarbinnen de werkzaamheden moesten worden afgerond, nauwelijks mogelijk uitvoerig bronnenonderzoek te verrichten naar de geschiedenis van een bepaald gebied. Men was voornamelijk aangewezen op de beschikbare informatie, die doorgaans schaars aanwezig en bovendien niet altijd even betrouwbaar bleek.

Daarnaast waren er ook problemen van meer praktische aard. Zo leende, vooral in dicht bebouwde kommen, de situatie er zich niet altijd voor om bijvoorbeeld alle gevels van een gebouw nauwgezet te bestuderen. Voor interieurs gold dit in nog sterkere mate; deze konden slechts bij hoge uitzondering worden bezichtigd. In verband daarmee kan het hier gepresenteerde materiaal slechts een indruk geven - zij het dan ook een redelijk verantwoorde - van de in de gebouwde omgeving aanwezige waarden, die voorwerp van monumentenzorg kunnen zijn en die bij planologische beslissingen in de beschouwing moeten worden betrokken.

Bij het bestuderen en beschrijven van de objecten is, zoals al aangestipt, de samenhang met de directe omgeving en met de nederzetting als geheel voortdurend goed in het oog gehouden. Een object kan, als deel én als exponent van een groter geheel, immers niet adequaat worden beschreven, als dit totaalbeeld bij de onderzoeker ontbreekt.

Belangrijke aanknopingspunten voor dit totaalbeeld vormen onder meer de specifieke kenmerken van de omgeving (hoogteligging, reliëf, perceelsvorm, bodemgebruik e.d.), die een rol hebben gespeeld met betrekking tot de plaats en aard van de nederzetting. Zo is er een hemelsbreed verschil tussen het landbouwgebied in de polders van Noordwest-Brabant en, om wat te noemen, een Kempens akkerdorp. In het eerste geval domineert het open, vlakke land, met zijn grote, verspreid gelegen boerenhoeven; in het tweede geval hebben we te maken met een veel kleinschaliger akkerstructuur met een lint van boerderijen, gelegen op de oeverwallen van beken. Behalve het onderkennen van verschillen in "decor", is ook het bepalen van de invloed daarop van historische en sociaal-economische factoren - als conjunctuur, machtspatronen, bestaansmiddelen, verkeersbindingen enz. - van groot belang voor het invullen van dat totaalbeeld. Een goed voorbeeld daarvan is Vught, dat zijn vorm met Markt en stationsbuurt kreeg onder invloed van de oude hoofdwegen tussen Eindhoven, Den Bosch en Tilburg, alsmede de latere spoorlijn.

En ten slotte kan ook literatuur over een gebied en de daarbinnen gelegen nederzettingen een - zij het vaak globaal - beeld geven van de dominanten die bij de ontwikkeling daarvan een rol hebben gespeeld.

Al dit materiaal te zamen vormt als het ware een soort "onderlegger", die in meerdere of mindere mate houvast biedt bij het verwerven van inzicht in hetgeen als karakteristiek mag worden aangemerkt.

In dit verband zijn ook oude kaarten van belang, vooral de sinds ca. 1830 gepubliceerde topografische kaarten 1:25.000 en 1:50.000. Deze zijn namelijk direct vergelijkbaar met de huidige stafkaarten van dezelfde schaal en geven daarvoor een goed beeld van het veranderingsproces dat zowel nederzettingen als landschap in de loop der tijd hebben ondergaan. Overigens is het patroon dat uit het bestuderen en vergelijken van deze kaarten naar voren kwam, steeds ter plekke aangevuld met eigen waarnemingen met betrekking tot stratenpatroon, bebouwing en beplanting.

In hoeverre is, ondanks de hier gekozen opzet, waarbij een aantal concrete criteria als uitgangspunten dienen, toch niet het gevaar aanwezig dat er bepaalde subjectieve elementen in de beoordeling sluiten?

Degene die de inventarisatie uitvoert, maakt uit wat hij wel en niet documenteert, Hij wordt daarbij geleid door zijn kennis van de historische karakteristiek van de nederzetting. Welke elementen bepalen het eigen - specifieke - karakter daarvan? Is dit "eigene" nog afleesbaar aan bebouwing of omgeving en in hoeverre is het door veranderingen verstoord?

Het zal duidelijk zijn dat alleen al dit deel van het afwegingsproces niet geheel objectief kán zijn. Het wordt immers niet alleen bepaald door de doelstelling van het onderzoek, maar ook de persoon van de inventarisator en de tijd waarvan hij het product is.

Tegelijkertijd echter mag men erop vertrouwen dat de systematiek en de criteria die aan dit onderzoek ten grondslag liggen, een zekere garantie bieden dat persoonlijke voorkeuren bij de beoordeling uiteindelijk nergens de boventoon voeren.

In hoofdstuk 4 wordt ingegaan op het verband tussen de ruimtelijke vorm van de nederzetting en de geomorfologische en landschappelijke context waarin zij geplaatst moet worden. Aansluitend volgt een schets van de karakteristieke bebouwingstypen en groenelementen.

In het daarop volgende hoofdstuk worden de verschillende objecten alfabetisch per straat behandeld. Straten die zich onderscheiden door een duidelijke samenhang van de daarin gelegen objecten, worden in voorkomende gevallen bovendien afzonderlijk beschreven.

Per object worden vermeld: huisnummer, algemene typering, geschatte bouwdatum, exacte bouwdatum*. (b.v. blijkens muurankers, jaarsteen, literatuurvermelding), data van belangrijke wijzigingen, de aanwezigheid van eventuele artefacten, zoals stootstenen, hekpalen e.d., bijgebouwen (met vermelding van eventueel afwijkende datering), eventuele opmerkingen over details of bijzondere onderdelen**.

* In tegenstelling tot de geschatte bouwdatum is de exacte bouwdatum in de tekst steeds onderstreept aangegeven.

** Voor zover het rijksmonumenten betreft, zijn de beschrijvingen ontleend aan de officiële monumentenlijst, zo nodig onzerzijds aangevuld (aangegeven met N.B.).

Iedere inventarisatie bevat bovendien één of meer kaarten van het onderzoeksgebied, schaal 1:10.000 (bij dichtere bebouwing ook uitsneden met schaal ca. 1:5.000). Daarop zijn de volgende zaken aangegeven:

- geïnventariseerde objecten met cultuurhistorische betekenis (zwarte stip)
- beschermde monumenten (zwarte stip met cirkel)
- straatnamen en huisnummers
- gemeentegrenzen
- dijken, waterlopen en steilranden
- oude wegenpatronen en oude akkerbodems met een humusdikte van minimaal 50 cm (globaal aangegeven).

Beschermde stads- en dorpsgezichten, alsook landgoederen, zijn eveneens aangegeven. Groepen gebouwen die een karakteristiek geheel vormen of die deel uitmaken van een interessant nederzettingstype, zijn omlijnd.

4. HISTORISCHE KARAKTERISTIEK VAN TETERINGEN

Landschap

Teteringen wordt begrensd ten zuiden door Breda, deels door de Zwarte Dijk en de spoorlijn Tilburg-Roosendaal, ten westen door Terheijden, in het noorden door de gemeente Oosterhout, deels door de bossen van de Vrachelse Heide en ten oosten door Oosterhout en Dorst. Behalve de kern met de Hoolstraat omvat Teteringen de buurtschappen Strikberg, Meerberg en Hoeveneind.

Tot 1976 viel Teteringen onder Breda, na de Franse tijd werd het een zelfstandige gemeente.

De dorpskom van Teteringen ligt op ca. 4-4,5 meter N.A.P. Naar het westen in de richting van de Mark loopt het af naar ca 0,3 meter N.A.P, naar het oosten op tot ca 7,5 meter. Plaatselijk zijn er zelfs hoogten tot 13 meter.

De bodem is in hoofdzaak zandig: in het oostelijk deel van de gemeente arm en grof zand, ten westen van de Hoolstraat en Hoeveneind meer lemig fijn zand. Nog westelijker bij de Moeren en De Vught bestaat de bodem uit weinig materiaal. Aan beide zijden van de Hoolstraat en Hoeveneind zijn door de postalcultuur oude akkerbodems ontstaan. De Hoolstraat en Hoeveneind kan gezien worden als een centrale as van waaruit de middeleeuwse landbouwontginning heeft plaatsgevonden. De verschillende nog bestaande oost-west lopende weggetjes ten westen van deze as kunnen grotendeels als oude veedriften opgevat worden.

De Vuchtpolder, waarvan het noordelijke deel onder Teteringen valt, werd in 1331-1335 uitgegeven aan de abdij van Tongerlo. Er worden twee vaarten aangelegd: de Grote- en Kleine Kruisvaart. Het zuidelijke deel van de Vucht valt tegenwoordig onder Breda, alwaar nieuwbouwwijken zijn verzezen. De Laurens-sloot, de Hoeveneindse Sloot en de genoemde Grote- en Kleine Kruisvaart zijn nog grotendeels bestaande voormalige turfvaarten.

In grote lijnen kan het landschap van Teteringen worden onderscheiden in:

1. Westelijk in het dal van de Mark veenontginning, polder De Vucht en De Moeren met in hoofdzaak grasland.
2. Centraal het lintbebouwde dorp met naar het noorden verspreide boerderijbebauwing met erven en erfbeplanting.
3. Aan weerszijden van de bebouwingsstrook oude akkergronden, met een humuslaag van meer dan 50 cm dikte, ontstaan uit middeleeuwse ontginningen en postalcultuur.
Ten oosten van de Hoolstraat is een naoorlogse woonwijk gebouwd op de voormalige oude akkergronden.
4. Het oostelijke en deels noordelijke deel van de gemeente bestaat uit zandbodem met deels voormalig heide- en stuifzandgebied, de Vrachelse- en Teteringse Heide, die in de loop van de 19e eeuw en 20e eeuw met naalddhout is beplant, of als landbouwgrond ontgonnen. Plaatselijk zijn er houtwallen, met varens en salomonszegel in de ondergroei. In het uiterste noordwesten is er een klein onderdeel van de Bredase fortlinie.

Nederzettingen.

Teteringen bestaat uit de dorpskern de Hoolstraat met in het verlengde daarvan Hoeveneind. In het noorden Meerberg en in het uiterste westen Strikberg. Het buurtschap Heistraat is in de recente nieuwbouwwijk komen te liggen. Enige oude bebouwing is daarbij bewaard gebleven.

Ten oosten van de Hoolstraat zijn tussen de wereldoorlogen een paar straten aangelegd: Nieuwstraat en de Poststraat met karakteristieke huizen voor die periode. Na de oorlog is er een grotere uitbreiding gekomen als forenzenwijk van Breda.

Teteringen kan getypeerd worden als een schoolvoorbeeld van een z.g. randdorp, gelegen op het overgangsgebied van de zandgronden naar het rivierkleigebied. Het is een noord-zuid verlopend wegdorp ontstaan uit oorspronkelijk gemengde bedrijven die blijkens de oude akkerbodems tot de middeleeuwen terug kan gaan. Vooral Hoeveneind geeft nog het oorspronkelijke beeld met verspreide fraaie boerderijen op kavels min of meer loodrecht op de straat. De boerderij-complexen hebben veelal nog diverse bijgebouwen als Vlaamse schuren, karschoppen en bakhuizen. De Hoolstraat heeft het karakter van een dorpskern met woonhuizen, café's, school, kerk e.d. De Hoolstraat bestaat uit lintbebouwing. De 19e en vroeg 20 eeuwse panden staan met de nok meest evenwijdig aan de straat. Een enkel pand is ouder. Markant is de situatie met kerkgebouw, gemeentehuis en ommuurd kerkhof. De oude akkergronden liggen vooral aan de westzijde van de straat. Naar het oosten lagen voorheen al vrij snel de heidevelden.

Op de plaats van het huidige kerkhof stond eertijds de Sint Willibrorduskapel, waarvan het altaar uit de 15e eeuw bekend is. Mogelijk zijn de fundamenten daarvan nog aanwezig.

In 1505 is een nieuwe kapel gebouwd die in 1624-25 verbrand is door Spinola en daarna weer hersteld. In 1635 werd Teteringen een zelfstandige parochie. Twee jaar later is de kerk in bezit genomen door de Hervormden die haar vrijwel ongebruikt lieten, waardoor ze in verval raakte. Na de teruggave aan de Katholieken in 1809 werd de kapel afgebroken en in 1820 vervangen door een nieuw kerkgebouw met toren.

In 1927 is tegenover de oude kerk de nieuwe St. Willibrorduskerk gebouwd.

Meerberg ligt in het verlengde van Hoeveneind met verspreide boerderijen. De oude akkerbodems sluiten aan op het complex van Hoeveneind. De Hoeveneindse Sloot, een oude turfvaart, loopt parallel aan Meerberg. Ten noorden daarvan ligt de voormalige Vrachelse Heide.

Strikberg deels onder Breda, ligt in de zuid-westhoek van polder de Vucht, tegen de voormalige schans Spinola. Er liggen verspreide boerderijen langs een bochtig wegenpatroon.

BEBOUWING EN GROENELEMENTEN

Boerderijen

De oudste boerderijen uit de 17e en 18e eeuw hebben een driebeukig houten ankerbalkgebint met dakspanten daarop. De muren van het woonhuis zijn gemetseld in kruisverband met klezoren in gele ijsselsteen of rode veldovensteen. Het stalgedeelte had vanouds houten wanden, maar deze zijn in latere tijd vaak versteend. Onverbrekkelijk verbonden met de boerderij zijn veelal de Vlaamse schuur (een driebeukige langsdeelschuur) en dwarsdeelschuur met karschop. Verder is er het bakhuis met een inwendige of uitgebouwde oven, en een waterput met hefboom en mik.

De oudste boerderij is wellicht Moleneind 12 een langgevelboerderij met dwarse deel blijkens de jaartalankers uit 1612.

Het bovenlicht van de deur heeft een 19e eeuwse levensboom. Het bijzonder fraaie boerderijcomplex Moleneind 10 kan in de kern nog 17e eeuws zijn, met Vlaamse schuur, karschop en bakhuis. De boerderij is ca. 1850 verbouwd. Uit 1695 is Laanzichtweg 99 met opkamer en kelder met getralied kelderlicht. Er is een

opvallend grote schuur onder rieten schilddak met geteerde houten wanden. Ook de Blauwe Hoeve aan de Blauwhoefse dreef met het onderkelderde woonhuis kan 17e eeuws. In de zijgevel zitten kloostervensters. Er zijn twee langsdeelschuren. Uit dezelfde tijd kan Hoeveneind 27 zijn, een langgevel met dwarsdeel en bijbehorende Vlaamse schuur. Uit de 18e eeuw stamt het boerderijcomplex Hoeveneind 61. De "Hoge Schuur" is gedateerd door de jaartalstenen 1732. Deze schuur is ongewoon fors, deels van ijsselsteen, deels van geteerde planken, onder rieten schilddak. De boerderij zelf is driebeukig met dwarsdeel. Aan de korte gevel waar zich nog een ingang, mogelijk de oorspronkelijke, bevindt, springt deels in. Op het erf staat een bakhuis met uitgebouwde oven en sierkrulanker in de top. De lindeboom op het erf is in het verleden als putmik gebruikt.

Tot ca 1880 hebben de boerderijen in de 19e eeuw nog grotendeels dezelfde opzet. Voorbeelden daarvan zijn Hoeveneind 7, een langgevel met dwarsdeel uit 1810 met Vlaamse schuur en karschop. Van ca 1850 is de Vlaamse schuur en bakhuis met ovenuitbouw bij Blauwhoefse Dreef 8, evenals Meerberg 19 een langgevelboerderij met dwarsdeel, latere haakse aanbouw en bakhuis met schouwtje. Hoeveneind 23 met een tweetal schuren is uit 1858. Bergse Pad 7 met verspringend stalgedeelte is uit ca. 1870, Wildhage 3 met levensboom en Groenstraat 8 uit 1871 zijn vergelijkbaar.

Na ca 1880 treden er enkele belangrijke wijzigingen op. De gebinten verdwijnen langzamerhand en worden vervangen door balkdragende muren. Het metselwerk bestaat dan uit fabrieksmatig vervaardigde baksteen die veel gladder van oppervlak is waardoor een andere belevingswaarde ontstaat. De houten wanden van het stalgedeelte worden door baksteen vervangen. Ook dakpannen worden steeds meer machinaal vervaardigd; andere typen komen in de handel. De kleine roede-verdeling verandert in de zesruitsschuiframen, al komt dat incidenteel eerder voor. Ook het T-venster komt, zij het op het platteland wat later, in de mode. De vormgeving van de boerderijen blijft verder nog zeer traditioneel. Voorbeelden van de laat 19-eeuwse en vroeg 20e eeuwse boerderijen zijn Groenstraat 21 uit 1886, een langgevel met dwarsdeel, halfvenster in de zijgevel en levensboom en Hoeveneind 65 met bakhuis. Latere boerderijen uit het begin van deze eeuw zijn vergelijkbaar al zijn er veelal andere geveldetaileringen, b.v. in de raambogen. Voorbeelden zijn Hoeveneind 80 uit ca 1900 met risaliserende gevel en omlopend schilddak, Stidstraat 1 uit ca 1910 met Vlaamse schuur, Hoeveneind 96 uit 1913, Laanzichtweg 25-27 uit 1926 met oudere Vlaamse schuur, karschop en bakhuis, Blauwhoefse dreef 2 uit 1925 met halfvenster in de zijgevel, Sint Josephstraat 43 uit ca 1930 met Vlaamse schuur, karschop en bakhuis, Hoeveneind 62 uit ca 1930 met zelfstandig woonhuisgedeelte met rondboogportiek vergelijkbaar met Galgenstraat. Bij de latere boerderijen uit de jaren 20 en 30 komen ook mansardedaken voor. In de loop van de eerste helft van 20e eeuw zien we overgang van de potstal naar de groepsstal, die consequenties heeft voor de inrichting en constructie van de boerderij.

Woonhuizen

De ontwikkeling van het woonhuis loopt meer of minder parallel met die van de boerderij. De oudste woonhuizen hebben echter al balkdragen muren. Het oudste woonhuis zien we in de Hoolstraat waar wellicht enkele panden uit de 18e eeuw dateren zoals nr. 10, een huis zonder verdieping met 7 traveeën, witgeverfde lijstgevel, ingang met pilasters en consoles, opkamer en kelder en aangebouwd bedrijfsgedeelte. Hoolstraat 26 heeft een schilddak en dwarse aanbouw

en Hoolstraat 36 is een dubbel woonhuis met lage dakvoet aan de achterzijde. Van Galgenstraat 4, het landhuis "Rustenburg" is het oudste gedeelte uit ca 1780, tweelaags aan de voorzijde en zeer lage dakvoet aan de achterzijde. Het behoort tot het z.g. Kempense verdiepingshuistype, maar of deze huisvorm hier authentiek is, is niet duidelijk. Ca 1950 is het huis nog ingrijpend gewijzigd. Traditionele dorpshuizen uit de 19e eeuw zijn Moleneind 1 uit ca 1850, eenlaags onder schilddak met wolfseind, opkamer en kelder en zesruitsschuiframen, en het eveneens onderkelderde Wildhage 7 onder schilddak uit ca 1870.

Latere 19e eeuwse woonhuizen zijn bijvoorbeeld Hoolstraat 60-62 uit ca 1880, eenlaags met risaliserende gevel, spekbanden en bakstenen kapellen met trapgeveltje, Hoolstraat 73 uit 1886 symmetrisch gebouwd met vijf traveeën, Hoolstraat 56 met middenrisaliet en hoekpilaster, spekbanden en topgevel in chalêtstijl. Historiserend in 18e eeuwse trant is de villa Oosterheide aan de Tilburgse baan met verdieping uit 1909 en bijbehorend huis nr. 5 tussen twee gezwenkte topgevels met erker aan de voorzijde. Rond ca 1920 komen mansardedaken voor zoals bij Oosterhoutseweg 112 met symmetrische gevel van 5 traveeën en stenen dakkapel met topgeveltje. Schijfstraat 7 uit ca 1915 is vergelijkbaar maar heeft een zadeldak. Groenstraat 4-6 uit ca 1920 heeft een samengesteld dak, deels afgewolfd, met pilarenportiek.

In deze tijd ontstaan ook de volkswoningbouwcomplexen, die op zeer kleine schaal in Teteringen voorkomen zoals: Poststraat 2-12 en Nieuwstraat 2-8, de laatste in historiserende vormgeving met topgevels. In dezelfde straten staan aan de overzijde huizen uit de jaren veertig met opvallende topgeveltjes bij de dakkapellen.

Voorbeelden van woonhuizen uit de jaren dertig, veelal met erkers, balkons en nadrukkelijk baksteengebruik staan o.m. aan de Oosterhoutseweg nrs. 47, 63, 65 en 67. Oosterhoutseweg 130 is een houten huis met wolfsdak en topgevel met windveren. Tenslotte noemen we Valkenstraat 35 uit ca 1955 als voorbeeld van naoorlogse woningbouw in de z.g. Bossche Schooltrant met terras en baksteenmuurtjes.

Kerkelijke bebouwing

Van de oude kerkplaats rest het kerkhof met bakstenen ommuring, calvarieberg met houten kruis, enkele oude grafmonumenten waaronder een natuurstenen kruis uit 1896 en een neogotisch kruis met een vierpas en doodskop. Er tegenover is in 1927 de R.K. Sint Willibrorduskerk gebouwd in een mengeling van neo-romaanse en Amsterdamse schoolelementen. Het is een kruiskerk met toren en koepelbekroning en vieringstorentje. Het front met roosvenster geflankeerd door twee traptorens is opvallend.

De oudste kerkelijke bebouwing is het zusterhuis van de Dominicanessen van Bethanië, gevestigd in een voormalige villa uit 1790 en later ca 1870 gewijzigd. Het gebouw met verdieping is bepleisterd, met sierkuiven, erker met ronde boogramen en balkon. Het missiehuis van Sint Franciscus Xaverius is een jonger, maar meer specifiek kloostergebouw. Het is gebouwd door de congregatie van het Gezelschap van het Goddelijk Woord. Het 3 laags semenariegebouw is uit 1916. De bakstenen gevel is risaliserend met fries, centraal klokkentorentje en trap met bordes. Uitbreidingen van het klooster zijn uit 1926 en later. Er is een driebeukige neoromaanse kruisvormige kapel. Onderdelen van het complex zijn o.m. een boerderij, zwembaden, kruisweg met keramische staties, kerkhof met neogotische ijzeren kruisen en H. Hartbeelden.

Aan de Posthoorn en Sint Josephstraat staan wegkapellen van ca 1950 met rondboognissen en beelden. Aan Hoeveneind t.o. nr. 61 staat een wegekruis met corpus uit ca 1930.

Diversen

Monumentaal is het gemeentehuis, Hoeveneind 3, de voormalige pastorie uit 1843, sedert 1870 als raadhuis in gebruik. Het oudste gedeelte is zonder verdieping met symmetrische gevel van 5 traveeën, empire boogramen en ingang met pilasteromlijsting. Recent zijn er modernisering en uitbreidingen gekomen. Hoolstraat 86 is de vroegere villa "De Withof" uit 1844, later als klooster in gebruik geweest en thans restaurant. Het tweelaags pand heeft een witgeverfde gevel met pilasters, consoles, panelendeur en versierd bovenlicht. Uit 1905 is Hoolstraat 57 een eenlaags smederij annex woonhuis met inrijpoort en eenvoudige lijstgevel. Een ander voorbeeld van bedrijfsbebouwing is het onder "woonhuizen" genoemde Hoolstraat 10. Oosterhoutseweg 139 is het restaurant Boschlust uit ca 1920 met bakstenen balustergevel. Hoolstraat 8 is een voorbeeld van een dorpschool uit ca 1960 onder schilddak en klokketorentje. Bij de kerk staat een achthoekige kiosk onder leien tentdak en torenspitsje uit ca 1950. Verspreid in het landschap komen ijzeren windwatermolens voor uit ca 1930. Tenslotte noemen we het aarden bastion van de linie van de Munnikenhof, die overigens voor het grootste deel onder Terheijden valt.

Groenelementen

Veel van de traditionele erf- en straatbeplanting is vooral na de oorlog verdwenen. Toch bleef er hier en daar wel iets van de karakteristieke groenelementen behouden. De karakteristieke boerderijlindes staan o.a. bij Blauwhoefsedreef 8, Groenstraat 8, Hoeveneind 3, 27, 61 (gebruikt als putmik), 65, 106, Moleneind 10, en huislinden bij Galgenstraat 6 en Oosterhoutseweg 139 "Boschlust". Bij het laatste adres staat ook een zilverlinde. Walnoten, die meestal achter of naast het huis staan, komen voor bij Hoeveneind 80, 106, Sint Josephstraat 43 en Blauwhoefsedreef 2. Oude fruitbomen onder meer bij Laanzichtweg 25-27, Moleneind 10, Hoeveneind 23 en 106 en Sint Josephstraat 43. Algemeen zijn de Canadese populieren op het boerenerf. Opmerkelijker is een lei-kers tegen de gevel van Meerbergweg 19. Laanzichtweg heeft de meer gebruikelijke leipeer. Een andere gevelklimber is de wijnrank, die het van de zonnige zuidmuren moet hebben: Hoolstraat 26, Galgenstraat 6, Hoeveneind 27 en Moleneind 10. Op enkele plaatsen komt spontane bijzondere muurflora voor, met name muurvarens bij de bakstenen ingangspilaren van Valkenstraat 35 en de kerkhofmuur aan de Hoolstraat. Oude beukenhagen komen vrijwel niet meer voor en zijn, vaak voor de oorlog al, vervangen door ligusterhagen. Recenter bestaat veel hegbeplanting uit coniferen of berberis.

Tuinen met monumentale beplanting zien we bij het klooster Laanzichtweg 60-66 met snoeilindes, opgaande lindes, enorme beuken, Amerikaanse eik, tamme kastanje, hulst en taxus, het missiehuis Oosterhoutseweg 114, met linden, beukenlaan, paardekastanje, Italiaanse populier, vederesdoorn, magnolia, trompetboom, zilverlinde, zomereik, fruitbomen en buxus. Een parkachtige tuin heeft Galgenstraat 4, met eik, paardekastanje, robina en populier. Op het kerkhof aan de Hoolstraat staat rode beuk, bolacasia en Italiaanse populier.

Artefakten

Bij enkele huizen is de stoep begrensd met hardstenen stoeppalen, soms met sierkettingen zoals bij Hoolstraat 86 en Hoeveneind 3. Een gierpomp is te zien bij Laanzichtweg 25-27. Op het erf van Hoeveneind 61 zijn hardstenen paarden-drinkbakken geplaatst afkomstig uit de "Hoge Schuur".

Soms treffen we grote veldkeien aan die als stootsteen gebruikt worden op de hoeken van de boerderijen, zoals bij Moleneind 10. Bij Hoeveneind 54 bleef een erf met keienbestrating bewaard.

5. OVERZICHT VAN STRATEN, GEBOUWEN EN GROENELEMENTEN

Bergse Pad

* 7 Eenlaags huis (3e kwart 19e eeuw) en aansluitend stalgedeelte (ca 1930).

Rieten zadeldaken met nokrichting loodrecht op de straat. Ramen met luiken. Zijgevel met beluikt halfvenster; bepleisterd.

Open hooischuur.

Erf met walnoot, fruitbomen en knotwilgen.

(foto 1)

Blauwhoefse Dreef

Oude Veedrift loodrecht op Hoeveneind, over oude akker. Enkele verspreide boerderijen.

* 1 Boerderij "De Blauwe Hoeve" van het Kempense langgeveltype met twee Vlaamse schuren.

Eind 18e of begin 19e eeuw.

Rijksmonument

N.B.: De recent gerestaureerde langgevelboerderij met dwarsdeel is onderkelderd; de zadeldaken van het woonhuis en stalgedeelte zijn gedekt met respectievelijk riet en pannen. Het woonhuis kan nog 17e eeuws zijn. Het stalgedeelte heeft twee deeldeuren. De kap is afgewolfd. De Vlaamse schuur heeft een rieten schilddak, de dwarsdeelschuur een pannen schilddak.

Op het erf een snoeilinde, walnoot, enkele eiken en een beukhaag. Tegen de gevel een moffenpijp.

(foto 2, 3, 4)

* 2 Langgevelboerderij met dwarsdeel (1925).

Zadeldak. Zijgevel met halfvenster. Erf met drie walnoten, een appel en sierheesters.

(foto 5)

* 8 Boerderij (midden 19e eeuw). Wolfsdak gedekt met pannen. Dwarsdeel.

Vlaamsche schuur onder rieten schilddak; bakhuis onder zadeldak

met uitbouw voor de oven.

Erf met 2 lindes, walnoot en ligusterhaag.

(foto 6, 7)

Galgenstraat

(foto 8)

* 2 Eenlaags huis (ca 1925).

Topgevel en mansardedak.

Erf met diverse heesters en jonge bomen.

(foto 9)

* 4 Witgepleisterd landhuis

"Rustenburg" onder pannen belegd wolfsdak en beluikte ramen. (Eind 18e eeuw).

Rijksmonument

N.B.: Tweelaags onderkelderd huis onder wolfsdak, met zeer lage dakvoet aan de achterzijde. Nok met klokketorentje. Huidige vormgeving van ramen, goot e.d. van ca. 1950. Aan weerszijde eenlaags aanbouwen onder zadeldak van ca 1950.

Ingang met slootdam geflankeerd door muurtjes met ezelsruggen.

Parkachtige tuin met eiken, robinia's, populieren, paardekastanjes e.d. Blijkens koopakten is de kern van het huis vermoedelijk van ca 1780.

(foto 10, 11)

* 6 Eenlaags huis (ca 1948).

Zadeldak. Achter het huis een lagere aanbouw en haaks erop staande schuur onder zadeldak.

Tuindersbedrijf met kassencomplex.

Erf met linde van ca 150 cm omtrek. Wijnrank tegen de gevel.

(foto 12)

* 12 'Heiningenhoef' (ca. 1935).

Eenlaags huis met haaks erop staande dwarsdeelschuur. Pannen wolfsdaken. Topgevel met rondboogportiek en kruiskozijsen met luiken. Laantje met Amerikaanse eiken en robinia's van ca 150 cm omtrek en een beuk van ca 175 cm omtrek.